

CAMPANES, CAMPANERS I TOCS A LES TERRES DE LLEIDA: UN PATRIMONI EN VIES DE SUBSTITUCIÓ

Francesc Llop

El món de les campanes, a terres de Catalunya viu un procés aparentment imparable de substitució en tots els seus elements, al mateix temps que sobreviuen alguns dels trets més originals i antics del territori, probablement en vies d'extinció si no s'hi intervé de manera enèrgica. Del passat, dels passats, del present i dels futurs de les campanes a les terres de Lleida en parlarem en aquest article, que malgrat el negre present actual vol ser un càntic a l'esperança.

Entendrem per terres de Lleida tot un territori més o menys coincident amb l'actual província i que inclou les diòcesis de Lleida, la Seu d'Urgell i Solsona. És, sens dubte, l'espai català que pot aportar més perspectives de conservació, de manteniment i d'ús de les campanes, i que és, igualment, l'únic que pot suposar-ne un futur, basat en les tradicions nacionals i no pas en influències externes.

Un patrimoni mal conegut

El món de les campanes ha quedat relegat en la marginalitat dins l'àmbit cultural. L'accés difícil a les campanes, la manca d'especialistes, l'escassa bibliografia, no justifiquen el desconeixement d'un patrimoni molt ric, en tots els seus aspectes, perquè les campanes, les torres, els tocs i les tradicions associades aporten elements de coneixement del passat, encara detectables.

Des d'un punt de vista musical, la campana és l'únic instrument del passat que no canvia, de manera perceptible, la sonoritat al llarg dels segles. En conseqüència, el so d'una campana ens transmet l'única veu viva del passat. Els orgues s'han d'afinar de manera continuada, els instruments de corda sonen de manera diferent segons siguin els materials, les tensions i les tècniques de tocar-los, l'afinació dels instruments de vent s'adapta a la pressió dels llavis i, a més a més, s'ha de tenir en compte la concepció musical de cada moment; les campanes, però, sempre sonen igual. Fins i tot, una campana esquerdada pot, amb la tecnologia actual de soldadura molt especialitzada, recuperar la veu, únic testimoni sonor del passat.

Des d'un punt de vista epigràfic, les inscripcions de les campanes aporten una completa informació sobre la comunitat que les va encarregar. Les creences, les pors, les invocacions del moment, els padrins, els constructors, la llengua emprada, donen informacions inestimables que en la major part dels casos no són conegudes o estan mal transcrites.

Però les instal·lacions, o les restes, transmeten dades de les estètiques musicals i sonores de la comunitat que tocava aquelles campanes. Campanes brandades, dutes a seure o repicades, amb unes tècniques que descriurem més avant, necessiten uns mecanismes, uns elements auxiliars, per poder ser tocades amb poc d'esforç, de manera que el comunicador, és a dir el campaner, pugui dedicar-se a transmetre el missatge de la manera més còmoda i creativa possibles. I no només les instal·lacions directament associades a les campanes (jous de fusta, batalls, palanques o cordes) transmeten informació acústica i històrica: la ubicació de campanes a les finestres o a dins del campanar, en quin nivell, tenen connotacions alhora musicals i simbòliques, estètiques i tècniques. Així, la forma de la sala de campanes, unida a la ubicació dels bronzes, difondrà de manera peculiar la sonoritat produïda i dirigida cap a una determinada zona de la població.

Igualment, el campanar i les seves estances informen sobre els campaners i la difícil tasca quotidiana, informació sovint completada pels grafits fets, al llarg dels segles, pels comunicadors oficials del grup.

Inventaris: campanars i campanes

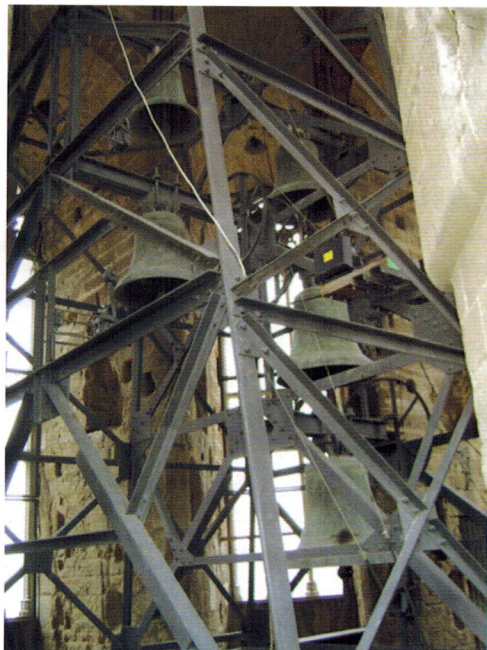
En el territori delimitat els inventaris de campanes i campanars són escassos i, de vegades absents, des de la perspectiva documental i musical que dèiem abans.

L'únic intent seriós que coneixem és el petit llibre *Per l'escala secreta. Campanars i campanes a les valls d'Àneu*, de Delfi Dalmau i Xavier Orriols, en què fan un primer inventari de les campanes d'aquestes valls. Tot i que no són descrits ni els tocs de les campanes ni els rellotges, en part per la desaparició física de campanars i rellotgers fa molts anys, i que no es descriuen elements patrimonials tan importants com els grafits, hi trobem una acurada descripció dels campanars, amb les mesures aproximades de l'alçada, així com l'epigrafia i l'afinació de les campanes, és a dir els elements documentals i sonors que les caracteritzen.

Per a la resta del territori no hi ha, que sapiguem, cap inventari. Com és evident, hi ha nombrosos estudis arquitectònics que tenen en compte la forma, l'estil i la història dels campanars, però cap no estudia els elements bàsics de la finalitat de les torres, és a dir les característiques musicals, que abastin des de la sonoritat de la sala a la musicalitat de les campanes, l'afinació i les inscripcions, o els rellotges, com a elements d'identificació d'una comunitat.

L'única excepció correspon, com és natural, a les campanes de Cervera, encara en ús i a la manera tradicional, que no sols s'han convertit en un signe d'identitat més enllà de la població (és el major conjunt de campanes tocades a la catalana, ja que les catedrals toquen, en general, a l'alemanya), sinó que demostren que l'existència

Estructura de les campanes litúrgiques de la Seu Vella de Lleida. El so, les instal·lacions, els tocs i les tradicions de les campanes foren en temps passats un mitjà de comunicació. Així, l'emblemàtic campanar de la Seu Vella regí durant segles la vida dels lleidatans.

Foto: M. C. Álvaro - F. Llop (2004)

d'una colla de campaners genera entre altres una investigació més completa de campanes, instal·lacions i tocs.

Però les terres de Lleida, el territori dels diferents bisbats, està ple de campanes històriques, desconegudes i subjectes a l'arbitri d'instal·ladors o de les modes del moment, no sols irrespectuoses amb les tradicions, sinó que s'hi enfronten directament. Aquestes campanes històriques, d'epigrafia gòtica o humanista, i amb una afinació musical diferent a l'ac-

tual, poden aparèixer per qualsevol lloc. Durant el simposi *El campanar de la Seu Vella de Lleida. Els campanars gòtics a la Corona d'Aragó* vam visitar cinc campanars. Les torres d'Agramunt, de Balaguer, de Cervera, de Sant Llorenç de Lleida o de Vilagrassa ens sorprengueren per la bellesa de l'arquitectura, però encara més per contenir campanes antigues, desconegudes per tothom. Així, a més de les famoses campanes de Cervera, hi vam veure una campana gòtica a Agramunt, fora d'ús, així com una altra de 1687. Fins i tot a la modernitzada torre de Balaguer hi ha una campana del XVIII, també en desús.

L'aparició de campanes antigues en l'inventari realitzat a les valls d'Àneu, així com aquestes altres descobertes en una simple visita, obliguen a fer un inventari seriós i exhaustiu de totes les campanes lleidatanes, abans que sigui massa tard.

Campanars i rellotges

Cal recordar, tot i que no sigui la idea principal d'aquest article, que a Lleida, al contrari del que proposa la bibliografia a l'ús, especialment Le Goff i els seus seguidors, a l'edat mitjana, al contrari del que va passar als Països Baixos, les municipalitats no rivalitzaven amb l'Església per construir uns campanars diferents i més alts.

Els campanars es construïen, fruit de convenis o concòrdies, de manera que un mateix edifici, inicialment separat del temple, i de vegades amb doble accés, tenia un doble ús clarament definit: a la part més alta hi havia les campanes fixes del rellotge, que de manera general s'utilitzaven únicament per sonar les hores, mentre que una mica més avall hi havia les campanes litúrgiques, que organitzaven realment la vida de la comunitat.

L'aparició del pèndol, al segle XVIII, amb el consegüent augment de precisió dels mecanismes, tingué un doble efecte, icònic i acústic. D'una banda, els rellotges ja podien utilitzar una segona agulla per assenyalar els minuts, que completava la primitiva busca única de les hores, mentre que els campanars ja utilitzaven una o més campanes dels quarts.

La instal·lació de nous mecanismes més fiables ha suposat la desaparició dels rellotges, si més no del seu funcionament. És cert que els ordinadors són extremadament exactes i que poden, fins i tot, adaptar-se no sols als canvis d'hora semestrals, sinó també als desfasaments d'un o dos segons que cal introduir cada deu o dotze anys per adaptar els rellotges al moviment real de la terra respecte al sol. Però també és cert que els rellotges, ben conservats, tenen una maquinària capaç de suportar el desgast del temps i els impactes de llamps i centelles, mentre que els petits ordinadors, tan exactes, no solen durar més d'una dotzena d'anys.

Cal observar la pràctica desaparició dels rellotges de les catedrals i dels altres campanars, en pocs anys: si alguns continuen existint, la majoria està en desús. En poc de temps, l'espectacular rellotge mecànic industrial de la Seu Vella de Lleida, que en 2001 encara marcava les hores de la ciutat, ha estat abandonat i substituït, sense motiu, per un ordinador. Així mateix ha passat amb el rellotge de la catedral de Solsona, molt més antic, que en 1989 estava en ús i en 2005 ja s'havia relegat a peça de museu en un dels murs del campanar restaurat. De les cinquanta-vuit catedrals de tot l'Estat, estudiades fins al 2005 només una conserva el rellotge històric, en ús, amb corda manual i conservació continuada, el de Santo Domingo de la Calzada.

Actuacions com les de Solsona, que el rellotge està exposat fora del context original, o fins i tot la de Tarragona, on els dos rellotges històrics s'han tancat dintre sengles aparadors de vidre, són un recurs, potser, per conservar-ne la maquinària, però s'obliden el seu paper original i que li dona sentit, és a dir la maquinària en funcionament. Per descomptat, és millor que el rellotge històric de la Seu d'Urgell, ubicat en unes golfes sense llum i plenes de brutícia.

Les campanes de les catedrals

Per encàrrec del Ministerio de Cultura s'està duent a terme un inventari de les campanes de totes les catedrals de l'Estat, la qual cosa suposa la visita d'uns noranta-cinc campanars, amb moltes i importants campanes. Pel que fa a les terres de Lleida, els resultats han sigut sorprenents i molt descoratjadors. Els analitzarem per campanars.

La Seu d'Urgell

L'antic campanar ha quedat reduït a una terrassa, limitada estrictament a les parts més antigues de la fàbrica. En 1989 hi havia tres campanes fixes i la terrassa estava descoberta. Una de les campanes era de Barberí d'Olot, de 1946; la mitjana fou fosa per

Ventura Manzana, Joaquín Pérez i Francisco Marco el 29 de març de 1754, i la major, amb una bella epigrafia gòtica, fou feta pels mestres Miquel i Antoni en 1507.

Les campanes foren mecanitzades i completades amb una quarta de Paccard, en 1992, afinada a la manera actual, en ple desacord tímbric amb les campanes històriques. El conjunt fou instal·lat de manera mixta, és a dir amb un jou de ferro posat tant a la campana major com a la nova, de manera que puguin brandar a la manera *rétro*. Per integrar l'existència d'una sala de campanes de reduïdes dimensions (les campanes estan amagades pel mur que volta la terrassa, d'uns dos metres d'alçada) en el moment de la restauració arquitectònica van posar una atrevida instal·lació hidràulica, de manera que el sostre que normalment cobreix la sala s'obre, en forma d'ales, per expandir el so de les campanes. La complicació del mecanisme i l'exigència d'un manteniment continu motiven que normalment no funcioni, per tant queda cobert i el so de les campanes surt per on pot. Per augmentar la manca de control, cal indicar que la campana major, gòtica, té una de les anses trencades, la qual cosa en justificaria la immobilitat, fins que sigui reparada; això no obstant, és la campana que branda més, com ara cada dia a l'Àngelus.

Les dues campanes majors són importants per la bellesa de les inscripcions i pel so antic, però també ho són les tres campanetes del campanar de cadireta, ubicat a pocs metres i d'accés molt dificultós i perillós, que vam poder visitar en 2005. Hi ha una campana gòtica, amb epigrafia majúscula, probablement fosa entorn de 1350, i dues més del 1600, una esquerdada. Les tres conserven els jous de fusta originals, de manera que, probablement, es podien voltejar des de la catedral, i tal com estan no hi ha cap possibilitat de poder-les tocar ni manualment ni mecànica.

L'electrificació del conjunt és sorprenent: es deixen fora tres campanes molt importants del campanar de cadireta, es motoritza només la campana major, la qual té greus defectes de conservació, i l'únic buit per on pot sortir el so de manera usual es cobreix amb una nova campana, que té les inscripcions en català (les altres estan en llatí), i que no s'utilitza tant com la major. Fins i tot el sistema de mecanització no és coherent. Si han de brandar, que brandin a la catalana, i si no és possible (perquè la moda és que toquen a l'alemanya o a la francesa) almenys que brandin totes! No és costum, a Catalunya, ajuntar campanes brandades i altres repicades, sobretot per als tocs de festa.

Cal afegir que, a més, uns canvis recents, dificulten més la conservació de les campanes i la millor expansió del so: si en 2004 ens sorprenia l'absència d'ocells a la sala de campanes, en 2005 una autèntica plaga ho ha cobert tot d'excrements i impossibilita la verificació d'unes epigrafies que, afortunadament, hi havíem documentat un any abans.

El rellotge històric, de ferro forjat, està abandonat en una estança a sota mateix de la sala de campanes i ha sigut substituït per un ordinador.

Lleida

Tot i que la Seu Vella fou tancada al culte per diversos motius al llarg dels segles, entre els quals no es pot menysprear el fatigós accés a la part alta de la ciutat, el camp-

nar mantingué en ús les campanes, probablement per dos motius: una millor expansió sonora i alhora per la visió del temple antic com un lloc de referència original. Les diverses visites d'estudi al conjunt de les campanes de la Seu Vella ens han donat moltes joies i grans dolors.

Com tothom sap, el conjunt original de campanes litúrgiques, construït al llarg dels segles i ubicat a les finestres del campanar des dels seus orígens, fou destruït durant la guerra de 1936-1939. Tan sols restaren les dues campanes "civils", dels quarts i de les hores. Després de la desfeta, es van encomanar cinc campanes a uns dels últims fonedors ambulants, els Menezo. Van sortir unes campanes que responen a una manera tradicional, tant de construcció com de sonoritat. La seva veu, d'una peculiar sonoritat, té una certa coherència interna i sembla molt més antiga del que és realment.

La mecanització realitzada és un clar exemple de destrucció patrimonial. Les campanes foren disposades en una potent estructura interna metàl·lica i tota la instal·lació tradicional va desaparèixer. Ja no poden ser brandades, a la manera antiga, ni dutes a seure, ni repicades. Les campanes només oscil·len, a l'estil llançat, i ocupen tota l'ampla sala de campanes, de manera que la visita pública és molt difícil. Per descomptat, estan disposades de manera que sigui impossible de tocar-les manualment.

El pecat no acaba aquí. Hem esmentat la secular separació de les campanes de rellotges, l'ús de les quals és considerat pertanyent a l'àmbit civil, és a dir municipal, i d'ús litúrgic. De fet, aquesta pertinença municipal, real o suposada, fou el motiu pel qual les campanes del rellotge foren "salvades" durant la guerra i que no figurin en els tocs de les altres, amb poques excepcions, estrictament locals, com el toc de *la Beneta* o *Bombo* de Girona, a batallades, o de *la Petra Clàudia* de Reus, brandada, per a les festes. La campana de les hores de la Seu Vella, la *Silvestra*, no fou mai brandada, fins a la mecanització.

La Silvestra, campana de les hores de la Seu Vella de Lleida. Va ser fosa el 1418 per Joan Madam o Adam. Detall de l'epigrafia i decoració; hi veiem l'escut de Lleida.

Foto: M. C. Álvaro - F. Llop (2004)

Una altra imponent estructura metàl·lica interna es va ubicar al bell mig de la sala superior de les campanes per impedir-ne la visita pública, i per permetre que la campana fos tocada, igualment a l'estil llançat. Afortunadament, no van fer el mateix amb la campana dels quarts, la popular *Mònica*, una de les campanes més decorades de totes les que hem estudiades. Les dues campanes són gòtiques, és a dir tenen epigrafia minúscula gòtica, i les dues són del segle xv. La major fou feta per un autor de nom dubtós: Johanem Adam, com es creu comunament, i Johan Madam com hi llegim nosaltres. Tant se val. El cas és que fou fosa en 1418, el primer dia d'abril, i compta amb una llarga inscripció en el terç superior, diverses imatges gòtiques (dos *ecce-homo*, dos *marededéus*, un sant Miquel, i un sant Silvestre sedent, sota del qual hi ha escrit "silvestre". A la vora, entre les decoracions vegetals, apareix una dotzena de lletres s, aparentment sense sentit.

La campana dels quarts és espectacular. Va ser fosa pel mestre Nicolau Barrot en 1486 i no sols té les habituals invocacions, sinó que està decorada amb una Crucifixió i una màrtir i també té minúscules imatges religioses incloses en els signes d'abreviatura, de tan sols un centímetre de diàmetre, a més a més, a la part baixa, hi apareix un conill perseguït per un altre animal, possiblement una rabosa.

La campana, d'estranya sonoritat, no fou muntada per ser brandada, sinó que penja d'una biga de ferro, per tocar els quarts. En el nostre estudi vam descobrir que estava esquerdada i proposàrem, fins que es restauri, que fos substituïda per una de les petites de baix. La ubicació de la campana fou, també, poc afortunada. En primer lloc, les campanes que pengen d'estructures metàl·liques modifiquen radicalment el so. És cert que els harmònics produïts són els mateixos, però el metall absorbeix ràpidament les freqüències baixes i les trasllada a la fàbrica de la torre, mentre que reforça i ressona amb les notes més agudes i produeix un so més metàl·lic. Però, a més, les campanes petites han de ser posades en una postura elevada, ja que les notes s'expandeixen, per dir-ho d'alguna manera, de forma lineal. La ubicació de la *Mònica* a baixa alçada tan sols tingué un avantatge, i és la possibilitat d'estudiar-la millor, però des d'un punt de vista acústic fou un desastre.

Naturalment, la Seu Vella és un exemple que marca una manera de fer actual, sobre la qual tornarem. Nosaltres proposem, com ja ho hem fet en altres àmbits, que les campanes del rellotge, restaurades, i sobretot la *Mònica*, soldada, pengin d'una estructura de fusta ele-

La Mònica, campana dels quarts de la Seu Vella de Lleida. Va ser fosa el 1486 per Nicolau Barrot. Detall de la rica epigrafia i decoració. Hi destaca el Calvari central.

Foto: M. C. Álvaro - F. Llop (2004)

vada per expandir el so i aïllar-lo del campanar, de manera que es pugui gaudir, de prop, de l'extraordinària bellesa de les seves decoracions espectaculars. Les campanes litúrgiques, les actuals o unes altres, han de tornar a la posició original, a les finestres, i han de penjar de jous de fusta equilibrats que permetin tocar-les a la catalana, o bé dur-les a seure, manualment o mitjançant motors, amb la qual cosa no sols es recuperaria la tècnica tradicional del toc, sinó un magnífic espai visitable com és la sala de campanes.

Probablement, la sala hauria de tenir les finestres mig cobertes amb portes de fusta, com encara les té el campanar nou de la catedral de València, la popular Torre del Micalet, i com les tenia el campanar de Reus fins la desgraciada mecanització dels anys seixanta. Aquesta coberta parcial de les finestres es justificaria pels murs tan gruixuts, que així crearia una caixa de ressonància que expandiria molt millor els sons, més que l'absurda estructura metàl·lica interna actual.

Solsona

Solsona és encara, a finals de 2005, un "paratge a protegir": és l'única catedral catalana que conserva el toc exclusivament manual de les campanes. Això no obstant, les perspectives ja no de futur sinó de present són molt negres: s'està sospesant la possibilitat de mecanitzar-les, per descomptat que sense tenir en compte els tocs tradicionals. Així i tot vam assistir, en 7 de setembre de 2005, a un concert dels dos campaners grans de la catedral, ajudats per un conjunt de jovent, tocat en el context de la festa major.

La catedral de Solsona va perdre, durant la guerra de 1936-1939 les campanes litúrgiques originals, les quals foren reposades a poc a poc de manera desafortunada. Originàriament era un joc de sis o set campanes, totes brandades i dutes a seure. Primer n'hi col·locaren dues de petites, antigues, procedents d'antics despoblats i que conserven el jou de fusta original, tot i que el braç és tan petit, adaptat al campanar anterior, que els eixos estan desmesuradament perllongats. Les dues campanes mitjanes són de fonedor valencià, Juan Bautista Roses, foses en 1941 i de dubtosa qualitat sonora. Això no obstant, la seva instal·lació, amb jous de fusta i pedra, és també d'excel·lent interès, així com la forma de brandar-les, que el campaner puja per la campana en moviment, la qual cosa introdueix variacions rítmiques i de volum sonor de gran interès. Les dues campanes grosses són un món a part. Són dues campanes romanes dites així per la seva forma, i característiques de terres castellanès i basques. Són campanes de faldilla pràcticament recta, molt poc gruixudes, amb una escassa ressonància llevat de l'hum, l'harmònic baix que caracteritza les campanes. Les campanes foren fabricades, immediatament d'acabada la guerra, per Vidal Erice, un fonedor de Pamplona, que va fer les campanes al seu estil, sense tenir en compte les tradicions. Són campanes molt grans, però no tant com semblen, ja que el seu perfil és extremadament prim. Així, la *Mangranera*, que fa 151 centímetres de diàmetre, deu pesar uns 1.305 quilos, tot i que en una campana normal arribaria als 1.993. Igualment la *Grossa*, de 179 centímetres de diàmetre, pesa uns 2.174 quilos per comptes dels 3.321 que li pertoqueu.

Aquestes campanes romanes estan dotades d'uns jous de ferro molt semblants als utilitzats per a les campanes a l'estil antic de la Seu d'Urgell, però amb tota una altra finalitat. En aquest cas, en temps difícils com la immediata postguerra, els jous de ferro permetien estalviar el treball i el manteniment d'uns jous de fusta i pedra, com els altres, i que probablement s'haurien perdut. Amb els eixos rebaixats, les campanes servien de contrapès a elles mateixes i es podien brandar i dur a seure sense gaire esforç. Això no obstant, el conjunt no devia funcionar gaire bé perquè fa molts anys que estan immobilitzades i hom creu que es podrien despenjar. És probable que, malgrat el menor pes real de les campanes, així i tot són pesants i l'estructura metàl·lica sembla bastant prima.

La gran riquesa de la catedral són els tocs: repicons fets amb la corda de brandar, lligada a una cordeta o un fil d'aram al batall, campanes brandades (les quatre menors) i diversos tocs que demostren, de bell nou, l'antiga riquesa local. Sembla cada volta més evident que cada diòcesi, en un procés històric mal conegut, però sens dubte voluntari, va construir sistemes de comunicació propis gràcies a les campanes. Així mateix, cada parròquia, cada població, cada poble, dins les normes diocesanes, elaborà una interpretació diferent d'aquelles normes comunes per establir alhora un sistema de comunicació i d'identificació local. Una prova evident que el sistema encara és viu a Solsona és el manteniment dels noms diferents i diferenciadors de les campanes: les *Catrinoies* (les dues petites), les *Tèrcies* (les dues del mig), la *Mangranera* i la *Grossa*.

Si les *Catrinoies*, de recuperació, són antigues, també ho són les tres campanes del rellotge, dues de quarts i una d'hores. La més petita és gòtica, amb una inscripció difícil de llegir, perquè les lletres estan mig esborrades, les altres són del XIX. El rellotge és també antic i encara funcionava en 1989. És lamentable que no s'hagi mantingut en ús i que, al contrari, estigui posat en un racó, en una mena de prestatgeria, obert a tot vent. Cal recordar que els rellotges, mecànica de precisió, estaven sempre coberts i tancats amb pany per dos motius: un de simbòlic (només uns pocs tenien accés a la maquinària per controlar l'hora col·lectiva) i un de tècnic (la brutícia, la pols, són enemics tant de la conservació de la maquinària com de l'exactitud del rellotge).

La restauració del campanar, recent, és un exemple d'obra arquitectònica ben feta i mal concebuda. M'explicaré. Ja hem dit que el rellotge, encara en funcionament en temps recents, fou relegat, amb la qual cosa quedava més "net" l'espai interior de la torre. Al mateix temps s'han ignorat tota una sèrie de condicions tècniques i acústiques relacionades amb les campanes.

Amb l'obsessió que caracteritza els arquitectes per "alleugerir la imatge", s'han obert finestres que estaven cobertes i s'han abaixat els murs que hi havia a sota les campanes. No discutirem el resultat estètic però sí l'acústic. Tant les finestres tapiades, on no hi havia campana, com els murs servien no sols per evitar vents o vertígens als campaners, sinó per crear una caixa de ressonància musical, de manera que el so de les campanes no sols durés més sinó que s'estengués en certes direccions. El mateix cal dir de la bella solució emprada per alleugerir el terra de la sala de campanes i dels

nivells interiors: una mena de canal perimetral, cobert amb reixat, l'envolta, i donen una imatge molt moderna de la sala... i escampa el so de les campanes cap a baix, amb la qual cosa es creen ecos i altres ressonàncies no originals. Una altra conseqüència semblant té l'escala de caragol ubicada a una vora de la sala, justament a prop de la *Grossa*, cosa que limita si no impedeix que en el futur es pugui brandar manualment.

Caldria també preguntar-se si el sostre de la sala de campanes, tan bellament acabat, és còpia de l'original o és una invenció del restaurador. En tot cas, una coberta plana, fins i tot de fusta, té uns resultats distints que una coberta apuntada, fins i tot amb teules, com sembla que era l'anterior.

Els tocs tradicionals

Poca cosa més queda per dir dels tocs tradicionals, o potser cal recordar que els tocs, i les campanes, les instal·lacions i la forma de la torre creaven i condicionaven una manera de comunicar construïda al llarg de segles.

Probablement aquesta sigui la reflexió central d'aquest article: els tocs de campanes tradicionals constituïen unes necessitats compartides de comunicació, però amb formes radicalment diferents. Recordem que fins i tot avui, a Catalunya, hi ha molt diverses maneres de tocar per uns mateixos missatges. En uns llocs les campanes repiquen o tritllegen, en altres branden o oscil·len; encara unes poques són dutes a seure i fins i tot en llocs com Mataró o la Noguera les campanes volten completament, com sempre ho han fet.

I aquestes maneres de tocar són antigues i compartides amb la resta de la Corona d'Aragó. Cal recordar que aquests territoris, amb una història molt més comuna del que agradaria als polítics, comparteixen maneres de fer música i de comunicar amb les campanes des de fa segles. Les campanes ubicades a les finestres no són pas un costum imposat pels castellans a partir de la desfeta del XVIII, sinó un costum medieval, així com brandar les campanes i dur-les a seure. Cal investigar els documents antics, encara existents als arxius, i llegir-los amb ulls de campaners per comprendre que les campanes, amb grans jous, oscil·laven a la fi del XIV i fins i tot en alguns territoris començaren a voltar ja en el XVI. Encara quedaven un parell de segles perquè els castellans imposessin les seves normes, que no arribaren mai al món de les campanes. Cal recordar que castellans, navarresos i bascos comparteixen una manera única de tocar les campanes, amb grans campanes romanes com les grans de Solsona, però no voltades, sinó repicades de manera molt diversa a la nostra. També alguns castellans duen les campanes a seure, com a les terres de Toledo, però més al sud, a les terres andaluses o murcianes, combinen el toc de les campanes majors fixes amb les petites, que volten completament. Res a veure amb les nostres tradicions.

Les campanes ubicades a les finestres, brandades i dutes a seure són la característica sonora i icònica dels campanars catalans, els repicons, dels quals algunes catedrals estaven exempts, com la seu de Barcelona, també, però en la seva peculiaritat, és a dir

amb les tècniques emprades a Catalunya, que són diferents fins i tot de la resta dels pobles de la Corona d'Aragó.

La bibliografia és nombrosa, i només esmentarem una sèrie d'articles sobre les *Consuetes* de la catedral de Girona on indiquen com les campanes han de seure i han de brandar coordinades.

En aquest sentit l'exemple dels tocs de Cervera, que no és una catedral, però que toca com si ho fos, és impressionant: no es tracta d'atordir, com fan les campanes tocades a l'alemanya, sinó de controlar i de combinar les tres campanes majors, de manera que sigui la persona qui domini i creï, amb un esforç col·lectiu, i no sigui pas l'atzar de les oscil·lacions qui produeixi el toc.

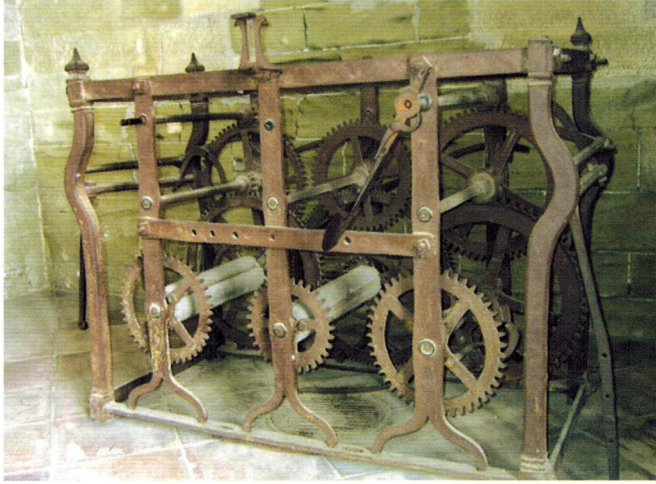
Els campaners sempre han dominat les campanes i les han fetes brandar quan calia i com volien, de la manera que s'havia fet sempre. Les noves instal·lacions, a l'alemanya, no només fan fora el campaner sinó que també augmenten la possibilitat d'emetre més soroll, molt afinat, però soroll amb campanes que ja no són catalanes.

Aquesta reflexió, que obvien els eclesiàstics, els instal·ladors, les autoritats i els campaners, hauria de ser, però, un motiu central d'articulació de les restauracions. Què vol dir "restaurar"? Vol dir mantenir o recuperar els valors originals, reals, d'un element patrimonial. Els tocs de les campanes, brandades i dutes a seure, és l'aportació catalana al món de les campanes. La substitució no està justificada: no val a dir que "les campanes oscil·len ara de manera perfecta i estan perfectament harmonitzades", la qual cosa vol dir que durant segles els avantpassats han estat ignorants i bàrbars per no seguir normes alienes. La mateixa lògica ens hauria de parlar alemany, ja que fem tocar les campanes com els alemanys. Curiosament, les limitacions tècniques de les empreses i el tancament mental dels instal·ladors ens han conduït al desastre actual.

Les mecanitzacions

Pertot arreu, no és un fenomen sols de Catalunya, les empreses de campanes han instal·lat el seu sistema, proposant-lo com a únic possible. No han tingut mai en compte les tradicions locals, que semblaven cosa de la ignorància passada, i encara menys la possibilitat de tocar manualment les campanes. El motor, la mecanització, naixia com una alternativa de progrés, contra la ignorància dels antics i per evitar esforços de gent il·letrada.

De manera que si l'empresa tenia per costum voltar les campanes, com ara els Manclús de València, substituïen la instal·lació anterior i posaven nous jous de ferro amb motors per voltar la campana. Si l'empresa tenia per costum brandar les campanes amb instal·lació *rétro*, com ara els Paccard d'Annecy, substituïen la instal·lació anterior i posaven nous jous de ferro amb motors per brandar la campana. Si l'empresa tenia per costum brandar les campanes amb instal·lació a l'estil llançat, substituïen la instal·lació anterior i posaven nous jous (una biga) de ferro per brandar la campana. I si l'empresa només tenia la limitació de posar solament electromalls, com ara tantes petites empreses casolanes a Catalunya, posaven electromalls sense canviar la instal·lació, però impeding que la campana pogués brandar o fins i tot picar manualment.

Maquinària del vell rellotge de la Seu Vella de Lleida (segles XVIII-XIX), exposat avui al claustre. El progrés tècnic féu possible la instal·lació d'un rellotge al campanar de la Seu Vella si bé en un nivell inferior al de les campanes, la qual cosa permeté assenyalar no sols les hores, sinó també els minuts.

Foto: M. C. Álvaro - F. Llop (2004)

En tots els casos les empreses justificaven el treball de manera doble: com l'única alternativa possible i com un avanç tecnològic de futur. La seva impotència tecnològica era capgirada i mostrada com la gran solució. *Mutatis mutandis* és com si, per restaurar un monument, les petites empreses hi intervinguessin sense cap projecte i sense cap seguiment. El resultat és el caos tècnic i, sobretot, la gran pèrdua patrimonial i la manca de control.

Per què són importants els tocs tradicionals? Perquè és l'aportació de la història, l'instrument que construïa i comunicava les nostres comunitats al llarg dels segles. Intentar negar la importància d'aquest patrimoni immaterial, concepte ara tan a la moda, és com negar la vàlua dels edificis històrics. Caldria destruir-los, perquè no s'adaptin a les normes tècniques i als materials actuals. El mateix argument serveix per a l'aspecte musical de les campanes.

L'excusa musical

Aquest argument, que sembla tan pueril respecte als monuments, és l'utilitzat i acceptat per la societat catalana respecte a les campanes. És fàcil: un monument pot tenir les portes que s'obrin cap a dins, amb diversos escalons i sense sortides d'emergència. És evident que està contra la norma de construcció i de seguretat actuals, però com que és un monument, aquestes particularitats, que formen part de la història, no sols es mantenen sinó que es converteixen en signe de identitat.

Amb les campanes, però, passa tot el contrari. Les campanes, que les comunitats han mantingut durant segles, estan totes desafinades. És a dir, no compleixen una de les normes possibles, la de les campanes de carilló. Per què aquesta norma és superior? Perquè ve de fora i la utilitzen els alemanys. És l'únic argument, que no utilitzen, però, a l'hora de valorar una església romànica o gòtica, que tampoc utilitzen ni la norma comuna europea actual ni l'estètica alemanya del mateix segle de construcció.

El cas de la catedral de Barcelona és esgarriós. Les campanes eren a les finestres, segurament des del segle XV. Tant se val, aquest és un costum castellà (qui ho certifica?) i han d'anar a l'interior. Hi ha tres campanes gòtiques, de miracle conservades malgrat les guerres i revoltes, i mantingudes sobretot per la voluntat del Capítol de la seu. Tant se val, no estan "afinades", i es deixen en un magatzem. I la gran campana *Tomasa*, de la divuitena centúria, que ha marcat durant tres segles la vida de la ciutat, també està desafinada, però és "afinable" i gosaren posar-la en un torn mecànic per adequar-la a les necessitats musicals actuals. I no diguem res dels tocs: les campanes no branden a la catalana, perquè està fora de norma, i són tocs d'ignorants... Què en queda, de la nostra música, que marcava el ritme de les ciutats i dels pobles, i construïa comunitats? No sols les guerres o les revoltes, també els "tècnics" les han destruïdes, en nom del progrés.

Què queda d'aquells tocs, d'aquelles sonoritats? És evident que en nous campanars són possibles carillons o campanes tocadetes a l'estil *lancé*, però aquesta lògica, aplicada al patrimoni existent és, si no autodestructiva, almenys negadora d'una història i d'una identitat pròpies.

L'alternativa és possible. És qüestió d'aplicar els mateixos criteris de restauració utilitzats per als immobles. Primer documentar, després proposar un projecte de restauració. El projecte ha de recuperar la sonoritat original —i no pas amb les normes actuals— tant de les campanes com de l'edifici i de les instal·lacions. Els mecanismes han de reproduir els tocs a la manera local i no han d'impedir els possibles tocs manuals.

Aquestes primeres fases les han de realitzar tècnics competents i independents. Després, les empreses existents s'han d'adaptar al projecte —i no a l'inrevés, com fins ara. I les institucions responsables —tant eclesials com administratives— han de controlar el treball amb criteris exclusivament tècnics, documentant no sols allò que s'ha fet, sinó justificant les causes. El procediment és fàcil, ja està inventat. Per què no s'aplica també a les campanes?

Colles de campaners

El fenomen de les colles de campaners no és usual a Catalunya. Per coses de la història, els grans campanars foren mecanitzats, seguint algun tipus de norma, però els campaners de petits campanars romangueren en actiu fins que el cos no podia més o la mort se'ls emportava.

A penes queden colles de campaners i la més organitzada és la de Cervera. Una colla de campaners no sols considera seves les campanes i els tocs, i es crea l'obligació moral de tocar i de transmetre aquella cultura, sinó que esdevé un motor per la conservació del campanar i les campanes, per la investigació i la difusió. Cervera és exemplar i sols Tarragona i Sant Llorenç de Llobregat tenen grups en certa manera semblants, tot i que els tocs ordinaris d'aquestes catedrals estan realitzats per ordinadors i electromalls. El fenomen dels campaners de Cervera, com en menor mesura els campaners de Solsona, és tan important que els tocs d'ambdues associacions haurien de ser monument nacional. Abans que sigui massa tard.

Aplec de campaners

L'Aplec de Campaners d'Os de Balaguer és també un signe d'esperança, tot i que amb les seves limitacions. Com dèiem abans, la mecanització de les campanes a Catalunya no es va produir com a la Comunitat Valenciana, on les campanes es van electrificar a corre-cuita en els anys seixanta i setanta, per una qüestió de prestigi i de modernitat, tot i que encara hi havia campaners. A Catalunya, el fenomen de recessió de les campanes es produí a poc a poc, amb poc de soroll, sense que ningú ho trobés a faltar. Les grans mecanitzacions eren presentades, ja ho hem dit, com una qüestió de progrés, en contra de totes les normes tradicionals i dels possibles tocs manuals.

Els campaners restaren cadascú al seu campanar i tots aïllats fins que la gent d'Os de Balaguer tingué la brillant idea de compartir un dia amb els campaners per parlar de campanes. Es posaren a l'abast de cada campaner les quatre campanes de la parroquial i s'ha anat creant un esperit de col·lectiu, que contempla de manera generosa i paternal els campaners, cada volta més grans i sense gaires successors.

L'aplec, però, no ha servit per reivindicar la catalanitat de campanes i de tocs, al contrari, serveix de propaganda a les normes, vingudes principalment de Montserrat i de Barcelona, de "normalitzar les campanes i els tocs". La trobada, que havia de servir per construir una identitat comuna, dintre les nombroses i positives diferències, no ha impulsat una reflexió crítica contra l'homogeneïtzació imposada.

Un futur confús

Què passarà quan els últims campaners grans no hi siguin? Què passarà amb Cervera, que en un país normal seria monument nacional, tan protegit o més que la Patum, ara tan de moda? Què passarà amb les campanes i les instal·lacions històriques? En quedarà alguna en un museu, per comptes de seguir tocant i transmetent l'única música viva del passat i la manera pròpia de produir-la?

Sols amb una política clara que passi per uns inventaris exhaustius, un control de les empreses, una exigència de projectes de restauració que tinguin en compte la sonoritat pròpia de campanar i campanes, els tocs locals i la possibilitat de seguir tocant manualment, sols així es podrà salvar un patrimoni que ara, des de les institucions s'està voluntàriament destruint. Som pessimistes. Tot i l'existència dels campaners de Cervera i de l'aplec d'Os de Balaguer, signes d'esperança que podrien servir, si algú volgués, per recuperar la identitat i la peculiaritat d'unes campanes i d'uns tocs catalans, a punt de l'extinció.

Igualment, l'aplec d'Os de Balaguer, així com l'existència de la Confraria de Campaners de Catalunya, haurien de ser un punt de reflexió sobre la conservació del patrimoni tradicional de les campanes, les instal·lacions i els tocs catalans.

Vocabulari utilitzat

BRANDAR. Les campanes oscil·len a una major o menor alçada, segons les característiques dels tocs (ja que hi havia tocs en què les campanes a penes es movien i altres

en els quals les campanes havien d'arribar a seure. En tot cas, l'existència d'un jou suficientment equilibrat com per poder dur a seure la campana garanteix que l'oscil·lació sigui lenta, equilibrada i, en certa manera, controlada pels campaners. En terres catalanes les campanes no eren brandades mai a l'estil *lancé*, propi d'alemanys i italians, on no tenen jou, i el batall pica a la part alta de la campana a causa del seu volum.

DUR A SEURE. La manera més habitual de tocar les campanes catalanes. Les campanes estan dotades d'un jou de fusta i de vegades també d'un contrapès de pedra i estan ubicades a les finestres de la sala de campanes. Per oscil·lar, les campanes disposen d'un o dos braços o palanques, sovint de fusta, a l'extrem dels quals hi ha una o dues cordes. Hi ha un topall de ferro a la part externa del mur, de manera que el braç pugui reposar, per dalt o per baix d'aquest topall, deixant-hi la campana "asseguda" o invertida. El topall és metàl·lic, però el braç ha de ser de manera general de fusta perquè tingui una certa elasticitat i arribi a retenir la campana un punt més enllà de la vertical. Sovint, el moment de preparació, que és una oscil·lació ampliada fins arribar a la vertical, no forma part del toc, sinó que és la part prèvia. En alguns campanars, després de la restauració, els topalls hi indiquen la ubicació de les campanes i la seva manera tradicional de tocar-les. En altres campanars les campanes es duen a seure sense topall, parant el jou amb la corda o les mans, de manera que no volti. Pel que sembla les campanes ja eren dutes a seure, instal·lades a les finestres, a la fi del segle XIV. Els estudis duts a termini per enginyers demostren que l'esforç produït sobre la fàbrica del campanar és tan lleuger, que les campanes es podrien només deixar caure sobre el mur i no es desplaçarien. La càrrega horitzontal és entorn el 10% del pes de la campana.

HUM. Harmònic baix de les campanes, és la nota de més ressonància i sol estar una octava per sota de la nota principal o "prima". L'afinació de les campanes és un tema absolutament desconegut. Se sap que les campanes tenen cinc notes principals i que aquestes notes estan disposades, en les campanes de carilló, de la següent manera: la mateixa nota es repeteix en tres octaves diferents, l'hum o octava baixa, la prima, i l'octava, mentre que hi ha dos altres harmònics característics de les campanes, i respecte de la prima: la tercera, gairebé sempre menor, i la quinta. Això no obstant aquesta és una forma actual d'afinar les campanes, que no sempre han sigut acordades així. En el text es discuteix sobre aquesta afinació, no necessàriament "nostra".

LANCÉ, LLANÇAT. Instal·lació per brandar, de manera mecànica, les campanes. El jou no té funcions de contrapès i es limita a una biga, generalment metàl·lica, posada per damunt de les anses de la campana, que oscil·la, per damunt de l'horitzontal, de manera que el batall piqui la campana a la part superior i quedi després separat fins a colpejar en la cara oposada de la campana. És una manera de tocar difícilment justificable, ja que no es pot controlar el ritme produït ni harmonitzar el toc d'unes campanes amb les altres. És un toc tremendament repetitiu, propi de terres del nord: alemanyes, franceses, la ciutat de Roma i poc més. Les campanes sonen

d'una manera tan prologada que es produeix una cacofonia de sons, que sembla que és del gust actual, ja que es troba a la major part de catedrals de Catalunya. Aquesta manera, que no té antecedents catalans pròxims, té un doble inconvenient: la manca de control sonor esmentada i els terribles esforços horitzontals produïts a la fàbrica, que arriben a duplicar i triplicar el pes de la campana. Exigeix unes estructures internes sovint metàl·liques (tampoc tradicionals a casa nostra) per amortir els esforços produïts. Això no obstant, en algunes instal·lacions, amb campanes de grans dimensions, com ara Balaguer, s'han instal·lat a les finestres, amb conseqüències imprevisibles per al campanar a curt termini.

REPIC, TRITLLEIG. Manera tradicional de tocar les campanes, sovint fent repicons amb dos o més batalls moguts amb sengles cordes. És habitual de campanars petits, però també s'utilitzava en la major part de catedrals. Malgrat el desprestigi d'aquesta manera de fer és probablement la més difícil i creativa de tocar les campanes ja que requereix una gran tècnica i capacitat rítmica.

RÉTRO. Instal·lació per brandar, de manera mecànica, les campanes en espais limitats o per evitar esforços a la fàbrica. És una solució típicament francesa. Els eixos arriben fins a la meitat de la campana de manera que aquesta serveix de contrapès d'ella mateixa. La campana oscil·la uns pocs graus i el batall, de grans dimensions, pica a la part inferior de la boca. El batall està calculat de manera que no reboti, sinó que doni un sol cop i resti enlaire fins a la següent batallada, a la part inversa. Les possibilitats de variar el toc són limitades i no és una tècnica tradicional. L'esforç produït en horitzontal a la fàbrica de la torre és mínim.

VOLTAR, VOLTEJAR. Girar les campanes, una volta arribades a seure, i continuar en el mateix sentit, no sols és costum de valencians sinó que es va desenvolupar en alguns indrets de Catalunya, com ara la Noguera o el Maresme. Objectivament no és ni més brutal ni més espectacular que les altres maneres, sinó una manera més, peculiar, de tocar, ja que les campanes produeixen una doble batallada, quan cauen i quan puguen. És un costum antic, documentat en terres valencianes en el segle XVI. Al contrari del que es diu, no està excessivament difós en els campanars castellans, en què, sovint, les campanes són només repicades. Les campanes es poden voltar manualment, però si estan elevades s'utilitza la mateixa tècnica emprada per dur-les a seure, tot i que sense topalls al mur i amb una corda molt més llarga.

Bibliografia

La utilització d'Internet per als inventaris patrimonials permet de tenir les dades constantment actualitzades, de manera que la versió que es consulti "ara" és la més recent. Utilitzem, de manera sistemàtica, aquesta eina de treball, i fins i tot hem participat en la creació i mantenim la pàgina web <http://campaners.com> que recull aquest inventari i molta més informació entorn d'aquestes campanes:

Catalunya. Campanes, campaners i tocs: <<http://campaners.com/php/pais.php?numero=11>>.

Catedral de la Mare de Déu i Sant Agustí de Solsona: <<http://campaners.com/php/catedral.php?numero=400>>. En

la pàgina es pot accedir també als tocs de campanes manuals enregistrats: <http://campaners.com/php/cat_tocs.php?numero=400>.

Catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell: <<http://campaners.com/php/catedral.php?numero=252>>.

GRAHIT Y GRAU, J.: *Una consuetud de la Catedral de Gerona* (1947): <http://campaners.com/php/cat_textos.php?text=1001>.

Seu Vella de Lleida: <<http://campaners.com/php/catedral.php?numero=265>>.